

## Dilin ifadə planında fonoloji vahidlərin binar funksiyasına dair

Kübrə Əlizadə

Dissertant

Azərbaycan Dillər Universiteti

E-mail: kubramammadova90@gmail.com

**Annotasiya.** Dil ifadəsi səviyyəsində fonoloji vahidlərin binar funksiyası

Məqalədə qloballaşma prosesində ingilis dilinin tələffüz normalarından kənara çıxmalara təsir edən amillərdən, eləcə də bu sapmaların aradan qaldırılmasına kömək edə biləcək fonoloji amillərin qarşılıqlı təsirindən bəhs edilir. Ünsiyyədə fonoloji vahidlərin binar funksiyasını nəzərə alsaq, onların qarşılıqlı əlaqəsi uğurlu ünsiyyədə mühüm rol oynayır. Bu, həm də canlı ünsiyyət proseslərində ifadə planının mühüm vahidlərinin nə dərəcədə vacib olduğunu, həmçinin əlaqəli nitqdə ifadə vahidlərinin fonetik-fonoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin aktuallığını vurğulayır.

**Açar sözlər:** funksiya, fonoloji, binar, ifadə, proses

**Məqalə tarixçəsi:** göndərilib – 25.02.2025; qəbul edilib – 13.03.2025

## The binary function of phonological units at the level of language expression

Kubra Alizade

Dissertation student

Azerbaijan University of Languages

E-mail: kubramammadova90@gmail.com

**Abstract.** The article deals with the factors influencing the deviations from English pronunciation norms in the process of globalization, as well as the interaction of phonological factors that may help eliminate these deviations. Considering the binary function of phonological units in communication, their interaction plays an important role in successful communication. This also highlights how essential units of the expression plan are in live communication processes, further emphasizing the relevance of studying the phonetic-phonological features of expression units in connected speech.

**Keywords:** function, phonological, binary, expression, process

**Article history:** received – 25.02.2025; accepted – 13.03.2025

## Giriş / Introduction

Məlumdur ki, çağdaş dünyada gedən qloballaşma və innovasiya texnologiyaları əsrində ingilis dili bütün dünyada “işçi” dilə çevrilmişdir. Qloballaşma prosesi cəmiyyətin həyatında bütün sahələrə təsir göstərdiyi kimi, beynəlxalq ünsiyyət dili olan ingilis dilinin ifadə planında tələffüz normalarına da ciddi təsiri var. Bu baxımdan qloballaşma prosesinin ingilis dilinə

həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərdiyini qeyd etmək olar. Qloballaşma prosesinin müsbət təsiri ondan ibarətdir ki, ingilis dilini beynəlxalq ünsiyyət və “işçi” dilə çevirdi, bu dilin lüğət tərkibini internetin inkişafı ilə yeni-yeni sözlərlə zənginləşməsinə təkan verdi və bu zən-

girişmə hazırda da davam etməkdədir. Qloballaşmanın mənfi təsiri özünü onda göstərir ki, ingilis dilinin ifadə planında tələffüz norma və

qaydaları bir növ "Linka franka" səviyyəsinə çatmışdır.

### Əsas hissə / Main Part

İngilis dilinin tələffüz norma və qaydalarının baş verən tələffüz pozuntularının əsasən iki səbəbdən irəli gəldiyini qeyd etmək olar. Bunlardan biri ünsiyyətə girənlərin tələffüzündə ana dilinin fonetik-artikulyator bazasının müxtəlifliyindən irəli gələn interferensiya ilə bağlı olan pozuntular, digəri isə qloballaşmanın təsirdən, yəni nitqin sürətinin artması ilə yaranan qeyri-normativ olan assimilyasiya hadisələri ilə bağlı olan tələffüz səhvləridir.

Belə ki, qloballaşma prosesi ünsiyyətə girənlərin az zaman kəsiyində daha çox informasiya ötürmək niyyəti, söyləmlərin tempinin artmasına gətirib çıxarır ki, bu da ötürülən və qəbul edilən məlumatların məzmununun qavranılıb dərk edilməsində mənə dolaşıqlığına, qeyri-müəyyənliyə, eləcə də ambiqyutiliyə çıxış verməsi ilə nəticələnir.

Məlumdur ki, yazılı formada ötürülən və qəbul edilən informasiyaların məzmununda anlaşılmazlıq, fikir dolaşıqlığı, qeyri-müəyyənlik o qədər də nəzərə çarpmır, sezilmir, çünki dilin yazılı forması bütün dil daşıyıcıları üçün eyni formalıdır. Ancaq şifahi ünsiyyət prosesində sözlərin, morfemlərin, söyləmlərin sərhədləri aramsız səs axınında bir-birinə qarışdığından söyləmlərin məzmununda anlaşılmazlıq, qeyri-müəyyənlik, səs komplekslərinin müəyyən mövqelərdə formalaşdığı ikili mənə-ambiqyutiklik hadisəsi qaçılmaz olur.

Qloballaşmanın çağdaş ingilis dilinin ədəbi tələffüz və danışmaq normalarına (BBC) gətirdiyi mənfi keyfiyyətlər ingilis dilçilərinin də ciddi narahatlığına səbəb olur. Bu narahatlığı ümumi şəkildə B.Brayson "Ana dili" kitabında belə ifadə edir: "İngilis dilinin mürəkkəbliyi o yerə çatmışdır ki, hətta doğma dil daşıyıcıları heç də həmişə təsirli ünsiyyət aparmağı bacarmırlar". Bu müşahidə İngilis dilinin içindəki mürəkkəbliklərin və çətinliklərin, hətta ondan ana dili kimi istifadə edənlər arasında belə, effektiv ünsiyyəti çətinləşdirə biləcəyini vurğulayır. Braysonun bu fikri, dilin evrimi və onun mürəkkəbliyindən yaranan yanlış anlamalar kimi daha

geniş məsələləri əks etdirir.

O, daha sonra "Oxford ingilis lüğəti"nin redaktoru R.Böçfildin linqvistik dərnəkdə səsləndirdiyi bir fikrə istinadən yazır: "Amerikan ingiliscəsi və ingilis ingiliscəsi elə bir amansızlıqla dağılıb gedir ki, bir gün ola bilər ki, bu iki millət bir-birini başa düşə bilməsin" [10, s.2].

Bu deyilən fikirlərə istinadən demək olar ki, ingilis dilçilərinin ifadə etdikləri bu inam ingilis dilinin ifadə planında baş verən tələffüz yayğınlığına, qeyri-səlisliyinə edilən bir işarədir. Bu, dilin dinamikasındakı dəyişiklikləri və fərqli dialektlərin, aksentlərin və regional variantların təsirini əks etdirir. Eyni zamanda, bu vəziyyət dilin mürəkkəbliyini artıraraq ünsiyyət prosesində anlaşılmazlıqların yaranmasına səbəb ola bilər.

Linqvistik mənbələri nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, [1; 5; 7; 8] fonetik-fonoloji planda aparılan tədqiqatlarda əsas diqqət fonoloji vahidlərin paradiqmatik planda söz formasını fərqləndirmə, yəni distinktiv-söz-ışarə tanıma funksiyaları ön plana çəkilir, ifadə planının vahidlərinin delimitativ funksiyası, bir növ, kənarda qalmış olur. Halbuki, ifadə planının vahidlərinin delimitativ funksiyası onların distinktiv funksiyası qədər vacib və əhəmiyyətlidir. Belə ki, distinktiv funksiya əsasən paradiqmatik planda sait-samit münasibətlərini araşdırırsa, delimitativ funksiya sintaqmatik planı ehtiva edir və aramsız nitq axının sərhədlənməsinə, bir növ, bələdçilik edir. Bu baxımdan təsadüfi deyildir ki, F. de Sössür müasir fonologiyanın metodundan bəhs edərkən yazıb: "Dildə təkcə səslər deyil, tələffüz olunan səs axını da var. Fonologiya tədris edilmiş səslərə üstünlük verirsə, bu, sağlam təfəkkürə ziddir. Səs birləşmələri içərisində nələrin baş verdiyini anlamaq üçün elə bir fonologiya yaratmaq lazımdır ki, burada səs birləşmələrinə cəbri bərabərlik kimi yanaşılsın" [5, s.55]. Bu fikir de Sössürün dilin strukturunu və fonologiyanın mürəkkəbliyini anlamaq üçün daha geniş bir yanaşma tələb etdiyini vurğulayır. O, yalnız fərdi səslərə fokus-

lanmağı kifayət qədər səmərəli hesab etmir, çünki dilin dinamikası və tələffüzü kontekstual elementlərlə zəngindir. Bu cür yanaşma, dilin canlı və dəyişkən təbiətini əks etdirərək fonologiyanın daha geniş və integrativ bir çərçivəyə daxil edilməsini zəruriləşdirir.

“Paradiqmatikada vahidlərin qarşılaşması eyni differensial əlamətlər üzrə olduğu halda, siqtaqmatikada qarşılıqlı əlaqə, oppozisiya diapazonu variativlik baxımından genişlənir və buraya differensial əlamətlərlə yanaşı, inteqral əlamətlər də daxil olur.” [11, s.137].

Bu baxımdan inteqral əlamətlərin, yəni fonem variantlarının canlı ünsiyyət prosesində danışmaq normalarının düzgün reallaşmasında xüsusi rolu var. Fonem variantları dilin dinamikasında və danışanlar arasında qarşılıqlı anlayışın təmin edilməsində əhəmiyyətli yer tutur. Hər bir dialektə və aksentə fonemlərin müxtəlif variantları danışığın düzgün və anlaşılacaq olmasını təmin etmək üçün vacibdir. Bu inteqral əlamətlər insanların ünsiyyət zamanı bir-birini daha yaxşı başa düşmələrinə və dilin qavranılmasını asanlaşdırmağa kömək edir. Beləliklə, fonem variantlarının rolu dilin müasir dinamikası və ünsiyyət prosesinin təsirli olması üçün mühüm bir amildir.

N.S.Trubetskoy da fonem birləşmələrindəki qanunauyğunluqların dil strukturunun səciyyəsi üçün heç də az əhəmiyyət daşımadığını xüsusi olaraq qeyd edirdi [4, s.284]. Onun fikrincə, fonemlərin bir-biri ilə əlaqəsi və onların birləşmə qanunları dilin strukturunu anlamaq üçün əsas amillərdəndir. Bu qanunauyğunluqlar fonemlərin necə işlədiyini və dilin dinamikasını formalaşdıran prinsipləri ortaya qoyur. Beləliklə, Trubetskoyun yanaşması, fonologiyanın dilin ümumi strukturuna təsirini vurğulayır və dilin tədqiqi üçün daha dərinlən analizlərə ehtiyac olduğunu göstərir. Fonem birləşmələrinin başa düşülməsi dilin sosiolinqvistik aspektlərini də əhatə edir, çünki bu, ünsiyyət prosesində anlaşılmaqların qarşısını almağa kömək edə bilər.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, ümumi fonetik-fonoloji planda səsli dilin vahidləri, o cümlədən saitlər, samitlər, diftonqlar, affrikatlar, vurğu və intonasiya eyni maddi əsasə və oxşar xüsusiyyətlərə malik olsa da, yad dildə danışanları başa düşmək, anlamaq olmur, yəni həmin nitq (danışmaq aktı) qavranılmaz olur. Lakin doğma dil da-

şıyıcıları üçün həmin nitq (danışmaq) axını başqa cür gəlir. Buna səbəb yad dillərin struktur baxımından fərqli olmasıdır. Doğma dil daşıyıcıları, öz dillərindəki fonemlərin, intonasiya nüanslarının və vurğuların istifadəsini daha yaxşı başa düşürlər, bu da onlara dinlədikləri nitqi anlamağa kömək edir. Yad dildə isə bu elementlərin fərqli quruluşu və istifadəsi, anlamamanın çətinləşməsinə səbəb olur. Bu, dilin qavranılması və ünsiyyətin effektivliyi üçün mühüm amildir. Belə ki, hər bir dilin özünə xas fonem inventarı, fonemlərin kombinator düzümü, fonotaktik ölçüləri, qadağaları və distributiv, heca, vurğu və intonasiya modelləri, qrammatik quruluşu var. Bu baxımdan nitq axınında müxtəliflik yaradan, nitqi anlaşılmaq, yaxud anlaşılıq edən əsas amil dillərin fonetik və qrammatik baxımdan müxtəlif quruluş modellərinə, struktura malik olması ilə şərtlənir.

L.V.Şerba yazır: “*Ana dilində nə tapsan onda hər şey sadə və öz-özünə aydındır və heç nə şübhə doğurmur. Müqayisəli yol ilə öyrənilən ikinci dil isə ana dilindəki bütün ifadə formalarını açıb meydana çıxarmağa kömək edir*” [9, s.44]. Bu fikir ana dilinin insanlar üçün nə qədər təbii və aydın olduğunu vurğulayır. Doğma dil insanların düşüncə və hisslərini ifadə etmələrinin ən rahat yolu olduğundan, burada anlaşılmaqlar az olur.

Eyni zamanda, ikinci bir öyrənmək, insanların öz ana dillərindəki ifadə formalarını daha dərinlən başa düşmələrinə imkan yaradır. Müqayisə edərək öyrənmək, dilin struktur, sintaksisi və ifadə tərzini haqqında daha geniş biliklər əldə etməyə kömək edir. Bu, dilin qavranılması və ifadə olunması üçün vacib bir vasitədir, çünki insanları yeni dilin strukturuna uyğunlaşmağa və öz ana dillərindəki müxtəlifliyini daha yaxşı anlamalarına təşviq edir.

A.Axundov “Kontrastiv fonetika və onun nəzəri dilçilik üçün əhəmiyyəti” adlı məqaləsində yazır ki, kontrastiv dilçilik dil haqqında elm sahəsində yeni termdir. Kontrastiv dilçiliyin nəzəri əhəmiyyəti onda özünü büruzə verir ki, ana dilində müqayisəyə çətin gələn bir sıra xüsusiyyətləri meydana çıxarmağa imkan yaradır. Kontrastiv dilçiliyin təcrübi əhəmiyyəti də böyükdür. Rus dilinin, habelə, xarici dillərin milli məktəblərdə öyrənilməsi üçün və həmin dillərin

tədrisi metodikası üçün kontrastiv dilçilik qiymətli material verir [2, s.206-208].

F.Veysəlinin araşdırmaları göstərir ki, fonem birləşmələrindəki qanunauyğunluqlar nəzəri dilçilik, onun son illər inkişaf etmiş qollarından biri, tətbiq dairəsinə görə ən çox praktik məqsədlərə yönəlmiş kontrastiv və konfrantativ dilçilik üçün əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür. Qeyri-ana dilini öyrənərkən maneəçilik törədən təkcə ana dili ilə öyrənilən dillər arasındakı sistem və struktur fərqlər yox, eyni zamanda qarşılaşan dillə ana dili vahidlərinin hər birinin əlaqəyə girmə imkanları arasındakı fərqlərdir, yəni dillərin qarşılaşmasında təkcə paradiqmatik fərqlər deyil, həmçinin, sintaqmatik kontrastlar özünü göstərir [6, s.56-57]. Bu kontekstdə dillərin qarşılaşmasında yalnız paradiqmatik fərqlər (yəni dil vahidlərinin alternativ seçimləri) deyil, həmçinin sintaqmatik kontrastlar (yəni dil vahidlərinin cümlə daxilində bir araya gəlmə yolları) özünü büruzə verir.

Beləliklə, dil öyrənmək prosesi, yalnız fərqli fonemlərin və strukturların öyrənilməsindən ibarət olmayıb, eyni zamanda, bu dil vahidlərinin qarşılıqlı münasibətləri və onların istifadəsi kontekstindəki fərqliliklərin də dərindən anlaşılmasını tələb edir. Bu, qeyri-ana dilin öyrənilməsində effektivliyi artırır və ünsiyyət prosesini asanlaşdırır.

Bu da hər bir dilin fonem birləşmələrinin özünəməxsus struktur baxımdan birləşmə qanunauyğunluqları ilə şərtlənə bilər.

Qeyd edək ki, müasir dilçilikdə ambiqyutilik hadisəsi dilin dörd səviyyəsinə müvafiq olaraq fonoloji, morfoloji, sintaktik, leksik-semantik növlərə bölünür [3, s.210]. Bu növlər içərisində fonoloji ambiqyutilik yalnız şifahi ünsiyyətdə, nitqdə baş verir, çünki səslərin bir-birinə oxşarlığı və intonasiya fərqlilikləri, eyni zamanda

kontekstə bağlı olaraq eyni səs birləşmələrinin fərqli mənalarda qəbul edilməsinə səbəb ola bilər. Yazılı ünsiyyət formasında isə ambiqyutilik problemləri adətən az hallarda müşahidə olunur, çünki yazılı formalar konteksti daha dəqiq şəkildə təqdim edir və oxucuya dil vahidlərinin mənasını müəyyənləşdirmək üçün daha çox imkan yaradır. Yazılı ünsiyyətdəki kontekst şifahi nitqdən fərqli olaraq, əlavə məlumatlar təqdim edə bilir, məsələn, cümlə strukturu, sözlərin yazılışı və s. Bu, ambiqyutilik məsələlərinin aradan qaldırılmasına kömək edir.

İfadə planının fonoloji vahidlərinin delimitativ funksiyası sintaqmatik oxda sözlərin, morfemlərin sərhədlənməsini, iki mənalı vahidin qovşağında səs komplekslərindən formalaşan, törənən ambiqyutiliyin səbəblərinin öyrənilməsi məsələlərinin nəzəri və praktiki tərəflərini ehtiva edir. Bu baxımdan ümumi linqvistik planda sintaqmatika fonoloji ambiqyutiliyin delimitativ funksiyasını da özündə ehtiva etdiyini demək olar.

Ünsiyyət prosesində fonoloji ambiqyutilik özünü iki formada – seqment və supraseqment formalarda təzahür etdirir. Seqment formalı ambiqyutilik seqment fonemlərin allofonlarından, supraseqment formalı ambiqyutilik prosodik-intonasiya vahidlərindən törənən ambiqyutiliyi nəzərdə tutur. Seqment formalı ambiqyutilik fonemlərin allofonlarından, supraseqment formalı ambiqyutilik isə prosodik elementlərdən qaynaqlanır. Bu ambiqyutilik növlərinin başa düşülməsi dilin dinamikasını anlamaq və daha effektiv ünsiyyət qurmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Dinləyicilərin və danışanların konteksti, intonasiyanı və vurğunu düzgün başa düşməsi mesajın aydınlığını artırır və ünsiyyətin keyfiyyətini yüksəldir.

### **Nəticə / Conclusion**

Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, dildə fonoloji vahidlər söz və morfemin fərqləndirilməsi ilə yanaşı, canlı (səsli) ünsiyyət prosesində bu vahidlər həm də delimitativ, yəni söz və morfem sərhədlərinin signal etmə funk-

siyasını yerinə yetirir. Başqa sözlə, fonoloji vahidlərin ünsiyyət prosesində binar funksiyasıyla qarşılıqlı əlaqəsinin ötürülən informasiyaların daha effektiv anlaşılmasını nizamlayan faktorlar kimi çıxış etdiyini vurğulamaq olar.

### **Ədəbiyyat / References**

1. Axundov, A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi / – Bakı: Maarif, – 1973. – 303 s.
2. Axundov, A.A. Kontrastiv fonetika və onun nəzəri dilçilik üçün əhəmiyyəti / – Bakı: Dil və ədəbiyyat. I cild., – 2003. – s.204-210.
3. Rəcəbli, Ə.Ə. London struktur dilçilik məktəbi / – Bakı: Elm və Təhsil, – 2016. – 56 s.
4. Trubetskoy, N.S. Fonologiyanın əsasları / Almancadan tərcüməsi, “Ön söz və qeydlər” F.Yadigarındır. – Bakı: “Elm və Təhsil”, – 2011. – 388 s.
5. Veysəlli, F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri / – Bakı: Maarif, – 1993. – 190 s.
6. Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. [Studio Philologica II] / – Bakı: Mütərcim, – c.2. – 2008. – 307 s.
7. Зиндер, Л.Р., Строева, Т.В. Историческая морфология немецкого языка / – Ленинград: Просвещение, – 1968. – 263 с.
8. Маслов, Ю.С. О некоторых расхождениях в понимании термина “морфема” // Ученые записки Ленинградского государственного университета./ – Ленинград: Серия филологических наук, – 1961. №301. – вып.60. – с.140-152.
9. Якобсон, Р.О. Избранные работы / – Москва: Прогресс, – 1985. – 460 с.
10. Bryson, B. Mother tongue / Pinguin Books, – 2016. – 270 p.
11. Zeynalov, F.H. Orthophonic exercises / F.H.Zeynalov, A.Mammadova. // – Bakı: Mutarjim, – 1996. – 137 s.

---

### **Бинарная функция фонологических единиц на уровне выражения языка**

**Кубра Ализаде**

Диссертант

Азербайджанский Университет Языков

E-mail: kubramammadova90@gmail.com

**Резюме.** Статья посвящена факторам, влияющим на отклонения от норм английского произношения в условиях глобализации, а также взаимодействию фонологических факторов, которые могут способствовать устранению этих отклонений. Учитывая бинарную функцию фонологических единиц в процессе общения, их взаимодействие имеет важное значение для успешного общения. Это также подчеркивает, насколько важными являются единицы плана выражения в процессе живого общения, и актуализирует исследование фонетико-фонологических особенностей единиц плана выражения в связной речи.

**Ключевые слова:** функция, фонологических, бинар, выражения, процесс